

ARCOK, MASZKOK, ÁBRÁZOLÁSOK, JELENTÉSEK

A Nahal Hemar-barlangból előkerült maszk

A Hébron mellett előkerült maszk

A tizenhatodik ismert (és egyúttal talán legrégebbi, akár 9500 éves) neolitikus kőmaszkra 2018 őszén bukkant egy izraeli település a hegyekben, Hébrontól délre. Mindezt 35 évvel azután, hogy az utolsó hasonló tárgy előkerült, és négy évre rá, hogy valamennyi ismert darabot 2014 márciusában, egy izgalmas kiállításon a nagyközönségnek is bemutatták Jeruzsálemben. S annak ellenére, hogy hiteles, megbízható, ásatáson és dokumentált formában előkerült leletnek mindössze egyet tekinthetünk, amelyet a Nahal Hemar-barlangban találtak, a szakemberek egy egységes kultúra korabeli képviselőinek tartják az ugyanarról a földrajzi területről származó és nagyjából ugyanannyi idős, hasonló anyagból készült és hasonló technikával megmunkált, egy és két kilogramm közötti súlyú kőmaszkokat. Ezekről azt is sikerült megállapítani, hogy idősebb férfiak koponyaformáihoz illenek, szinte tökéletesen simulnak az arcra, és úgy vannak kifúrva kétoldalt, hogy további kiegészítőket lehessen hozzájuk erősíteni.

A legvalószínűbbnek azt tartják, hogy a maszkok fontos ősök portréi lehetnek, amiket talán a családok által birtokolt földterület tulajdonának időszakos, kultikus megerősítési ceremóniáin használhattak (ahogy aztán később a középkorban az egykor szigorú és olykor kegyetlen határjárásokból is vidám népünnepélyek lettek). S annak ellenére, hogy valóban ez a térség a letelepedés, a földművelésre és az állattenyésztésre való áttérés magterülete, használhatták egészen másra is a maszkokat. De bármilyen funkciót sikerül majd egyszer azonosítani, egyedül az biztos, hogy egy jóval hosszabb és összetettebb történet egyetlen fejezetéről beszélhetünk csak. A kezdetekhez pedig időben egészen távolra kell visszaugranunk.

Minél nagyobb méretű csoportban élnek együtt a főemlősfajok, az egyedek arca (a régiségben: pofázmány) annál inkább elveszíti színeit és ríktó szőrpamacsait: átláthatóvá, letisztultabbá, dísztelenebbé válik. Az állati viselkedés kutatói szerint ez annak köszönhető, hogy az egyszerűbb arcon megjelenő kifejezések gyorsabban és hatékonyabban kódolható információkat közvetítenek, így nagy szerepet játszanak a csoporttagok viselkedésének összehangolásában.

A társas életmódot folytató állatokkal foglalkozó szakemberek hol 8–15, hol 10–40 elkülöníthető mimikai üzenettípust vélnek azonosítani. Ezzel szemben (Csányi Vilmos szerint) a csupasz emberi arc ennek többszörösét, akár 150–200 különböző jelet is képes kifejezni, de létezik olyan álláspont is, amely szerint a finom jelentéskülönbségekkel és intenzitásváltozatokkal ez a szám akár hétezerig is felszaladhat! Gondoljunk csak el, milyen mesterien hangolt szabályozórendszer ez. Az érzelmek, a szándékok, a gondolatok felismerése és ezen keresztül a másik várható cselekvésére való előzetes felkészülés nagyobb sikeressége jelentősen csökkentheti az alacsonyabb hatásfokú koordinációs képesség miatt fellépő idő- és energiaveszteséget.

A Homo fajra mindemellett még egy másféle evolúciós nyomás is hatott: a csoporttagok arca nagy egyedi változatosságot mutat. A közösség minden tagja így lesz jól azonosítható és elkülöníthető, akár már arcrészlet alapján is felismerhető. Ennek a genetikailag is nyomon követhető szelekciós tényezőnek a meglétét már a Neander-völgyi és gyeiszovai ember esetében is sikerült bizonyítani.

Mi, emberek nemcsak kiemelkedően jók vagyunk az arcfelismerésben (az agyban külön terület szakosodott erre), hanem ennek az erős idegrendszeri behuzalozásnak köszönhetően még ott is velünk szembe forduló humanoid arcot (két szem, orr, száj) vélünk megpillantani, ahol valójában csak szabálytalanul göcsörtös fatörzset, érdekesen gomolygó felhőt vagy furcsán odaégett pírítóst kellene látnunk. Ez az érzékcsalódás a *pareidolia* nevet kapta, és létezése erős bizonyíték amellett, hogy elménk még az efféle kapcsolási-értelmezési hibákkal együtt is különleges szerepet tulajdonít az arcnak. Másfelől lehetővé teszi az erős stilizálást a maszkoknál, mert minimális formai elem is elég ahhoz, hogy felismerjük, egy arcot nézünk.

A *pareidolia* viszont nagy nehézséget okoz a régészeknek. Vajon tényleg arc ábrázolására töre-

A *pareidolia* több jellegzetes példája

Egy Neander-völgyi ősember rekonstrukciója a londoni Science Museumban

Miniatúr szobor Göbekli Tepe-ről

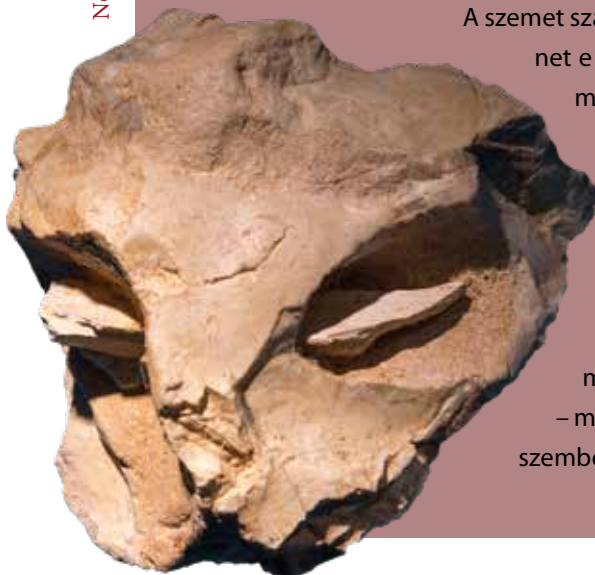
Neander-völgyi „művész” feltételezett arcábrázolása a Loire völgyéből

kedett a Neander-völgyi „művész”, amikor egy kovakődarab akár orrnak is tekinthető része alá egy csontot helyezett, hogy annak két vége szemet formázzon, miközben négy ponton alakította a kőn, hogy az jobban hasonlítson egy koponya ívéhez? Mennyire lehetünk biztosak abban, hogy a Göbekli Tepe lelőhelyen talált 11–12 ezer éves, furcsa miniatúr kőszobrocskák alkotói az arcforma elérésére törekedtek?

A fentiek miatt fokozott az izgalom mindig, amikor a régészek arcábrázolásokra bukkannak. Mennyiben képzelhető mögé egyediség (kifejezetten valakit, egy egykor élt „modellt” próbál-e ábrázolni), avagy a „konkrét” arc helyett egy „általános” arc inkább (valamiféle egyetemes emberit tükröz, azaz bárkit). Netán az arc mellé kell illesztenünk egy értelmezési keretrendszert, amely pontosan meghatározza, hogy milyen ábrázolástípusról beszélhetünk. Ki lehet az a fizikai valóságon túli, szimbolikusan megalkotott létező, aki-nek a vizuális reprezentációját (pontosabban: meghatározott sajátosságokkal leírható reprezentációjának valamilyen variációját) próbáljuk felismerni és megérteni a hozzá tartozó jelentésekkel, kulturális kódokkal együtt? Nagy a tét: hiszen ezek az ábrázolási sajátosságok nemcsak két dimenzióban, mozdíthatatlan síkfelületen, megformált tárgyakon tűnhetnek fel, hanem „visszaköltözhetnek” az emberi fejre is, például maszk formájában.

Emiatt a maszkábrázolásoknak is megkülönböztetett jelentősége van, hiszen ezek jóval régebbiek, mint a megtalált maszkok. A Trois Frères-barlang majd húszezer éves, nagy méretű sziklafestményén agancsos maszkot viselő férfi táncol (minden bizonnyal egy sámán). A saharai sziklafestmények emberalakjai is legtöbbször sisakszerű maszkot viselnek.

A szemet szabadon hagyó, de minden mást elfedő maszk, a művelődéstörténet e hol bizzar, hol félelmetes, hol vidám vándora a szöges ellentéte mindannak, amit az evolúció az arccal művelt. A maszk megszünteti/eltünteti az egyediséget, az azonosíthatóságot, és radikálisan lecsökkenti a jel- és jelentéstermelő kapacitást. A japán *no* színházban használt *hannya* maszkok például három színnel és három szarvvariációval a démonná váló nők 9 különböző állapotát képesek kifejezni. Ha szemből nézzük, akkor ezen felül dühöt, haragot, gonoszságot sugároznak, de felülről inkább szomorúságot, csalódottságot, keserűséget, melankóliát fejeznek ki – miközben végső értelmük szerint oltalmat ígérnek a gonosz erőkkal szemben, és bölcsességre intenek az emberi kapcsolatokban.

A Trois Frères-barlang „sámánja”

No színházi hannya maszk Japánból

Görög színházi maszkok egy római mozaikon

Új-guineai duk-duk/tubuan maszkok

A legtöbb maszk azonban ennél jóval kevesebb jelentést hordoz, jellemzően maszkként egyet-egyét: adott karaktert, emberi őstípusokat, ártó vagy segítő lényeket. Szendi Gábor szavaival: már a legkorábbi darabok is mágikus erőhöz juttatnak, amelyek révén át lehet lépni egy másik világba, ahol a képmás nem megjelenít, hanem megtestesít. Nem olyanná, hanem ideiglenesen azzá tesz – és addig, amíg a mágia, a rítus, a szertartás, a viselés tart. A képzeletből tapasztalat lesz. Az út a „mássá alakuláshoz”, a pillanatnyilag adotton való túllépéshez, az ismeretlentől való félelem leküzdéséhez, az irányított átalakuláshoz, varázshatalom birtoklásához, a kozmoszt irányító törvényekkel való találkozáshoz, a személyiség rejtett oldalának feltárulásához vagy irigyelt képességek megszerzéséhez, a láthatatlanná és felismerhetetlenné váláson át vezet (kivéve a halotti maszkok esetében). A maszk azonban csak a személyt takarja el – az igazságot, a létezés mélyebb értelmét viszont felfedi. Az átlényegülés mindig megszemélyesülés is. Nem véletlen, hogy a maszk szó latin megfelelője, a *persona* a hangot felerősítő görög színpadi álarc elnevezéséből ered – és ma épp személyt, személyiséget jelöl.

Az afrikai, eurázsiai és amerikai kultúrák különböző maszktípusai mind-mind erre a közös gyökerre vezethetők vissza. Szinte mindenütt kialakulnak ősi, rituális formák és gyakorlatok, majd egy még kötöttebb, a drámajáték szerepkiosztásához igazodó használat, az antik Hellásztól a tibeti Lhamo-játékon át a japán színházformákig. E két „ág” persze sűrűn össze is kapcsolódik: az Indonéziában honos és nagy tiszteletnek örvendő neves topeng táncosoknak 30–40 különböző maszkja van, amelyet csak ők viselhetnek, mai napig senki más nem használhatja a bennük lakozó szellemek megsértése nélkül, és a maszkoknak a táncos halálának fizikai helyén kell maradniuk.

Maguk a maszkok, mint „önálló lények” is nagy becsben álltak a törzsi társadalmakban. Csakis ünnepi alkalmakkor vehették elő őket, külön nekik épített őrzőhelyeikről az arra jogosultak (azok a titkos társaságok vagy beavatási csoportok, amikhez tartoztak). Afrikában eleve csak férfiak hordhattak maszkot. Az új-guineai duk-duk és tubuan maszkok a világ más pontjain használt sok-sok hasonló társukkal a fegyelmelésben, a társadalmi normákhoz való hozzáidomulásban játszottak szerepet, sőt olykor még a büntetés vagy a megszegyenyítés eszközeivé is válhattak.

És pontosan ennek a fordítottja mindaz, ami a maszkok „harmadik életében”, a vásári komédiák vagy a dionüsiák és szaturnáliák középkorban újjászülető változatai, a karneválok során történik. Itt egy rövid időre épp a szabályok, a társadalmi távolságok, a valóság megszokott, hétköznapi rendje szűnik meg a maskarák jótékony takarásában. A commedia dell’arte vagy a koreai maszktánc elképzelhetetlen szatíra és társadalomkritika nélkül, a télűző, farsangi alakoskodás pedig (amelyhez a mi busójárásunkat meg annak Európa szinte minden országában fellelhető rokonait kell sorolnunk) vidámságot és szabadosságot csempész a hagyományt és az együvé tartozást erősítő, olykor többnapos eseményekbe.

Arc és maszk. Ábrázolás és jelentés. Bármekkora utat is tesznek meg ennek a lapszámnak az írásai térben és időben, mindig ebben a kétszer két elemű fogalomkapcsolati térben helyezik el a tárgyukat.

